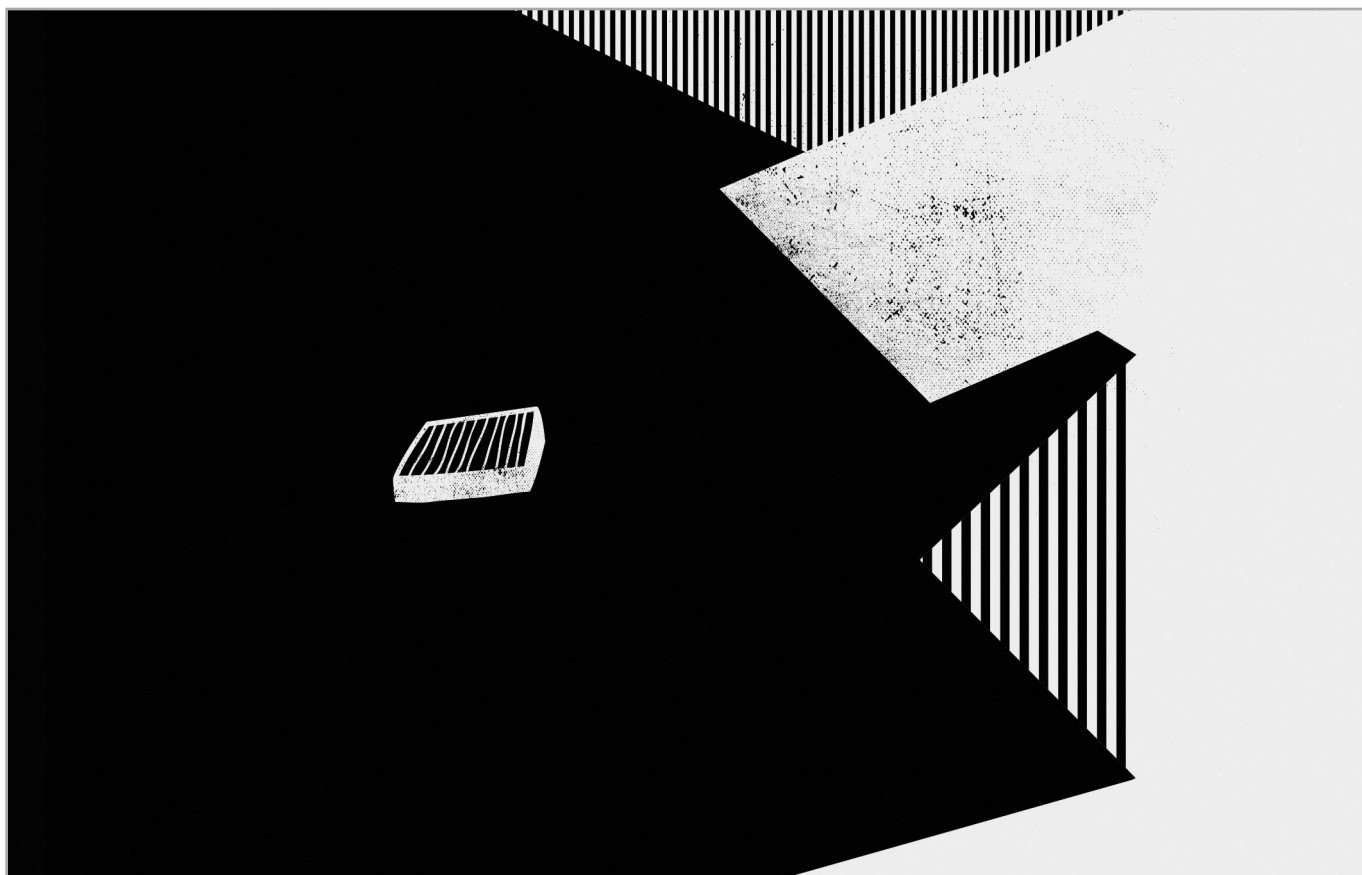

PODEMOS: Η ΙΣΠΑΝΙΚΗ ΝΕΑ ΑΡΙΣΤΕΡΑ;¹

MIGUEL VICENTE-MARIÑO

Λίνα Κάλικου, "Fish Trap", 2015

Εισαγωγή

Η αναπάντεχη εμφάνιση του Podemos στην ισπανική πολιτική σκηνή μετά τις εκλογές για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο τον Μάιο του 2014 έγινε αντιληπτή ως ένα καθαρό μήνυμα για τις συνέπειες που είχε η πολιτική διαχείριση της οικονομικής κρίσης. Επιπλέον, παρουσιάστηκε ως μια νέα ευκαιρία για την ανανέωση της αριστερής πολιτικής, μετά την κατάρρευση του σοσιαλδημοκρατικού PSOE στις εκλογές του 2011. Τέλος, αυτή η απότομη πολιτική έκρηξη αναθέρμανε τον δημόσιο διάλογο στην Ισπανία για τις συνέχειες και τις ασυνέχειες σε ένα κατά κάποιο τρόπο στάσιμο πολιτικό σκηνικό, μεταξύ 1986 και 2012. Οι ιδεολογικές συνδέσεις του Podemos με τα κινήματα που ξεπετάχτηκαν από τις διαμαρτυρίες της 15ης Μαΐου είναι προφανείς, παρότι απαιτείται μία βαθύτερη ανάλυση για να διερευνηθούν όχι μόνο οι συνδέσεις αλληλά και οι αποκλίσεις ανάμεσα σε διαδικασίες που δεν ακολουθούν πάντοτε την ίδια λογική και τις ίδιες αρχές. Το Podemos δεν είναι το κίνημα της 15ης Μαΐου, ακόμα και όταν προσπαθεί να αποκρυσταλλώσει την κοινωνική συλλογική δράση σε μία κλασική πολιτική εναλλακτική, διαθέσιμη για τους πολίτες (Lobera 2015).

Ο Miguel Vicente-Mariño διδάσκει κοινωνιολογία στο Πανεπιστήμιο της Valladolid.
(miguelvm@soc.uva.es)

Ως εκ τούτου, αυτό το σύντομο άρθρο έχει ως στόχο να ρίξει φως σε ένα πολιτικό κόμμα το οποίο μπορεί να ιδωθεί, σε κάποιο βαθμό, σαν ένα καινοτόμο πείραμα σε ένα εξαιρετικά θεσμοποιημένο πεδίο δραστηριοποίησης. Σε αυτό το πλαίσιο, θα παρουσιάσουμε στοιχεία από την εκλογική συμπεριφορά των ισπανών πολιτών τα τελευταία χρόνια, σε συνάφεια με συγκεκριμένα σημεία της στρατηγικής που προώθησε το Podemos για να επιτύχει τους φιλόδοξους στόχους του. Συμπερασματικά, το πλαίσιο των επικείμενων εθνικών εκλογών τον Δεκέμβριο του 2015 μας υποχρεώνει να καταθέσουμε κάποιες σκέψεις για μια κριτική παρακολούθηση της εκστρατείας, των αποτελεσμάτων και του επακόλουθου πολιτικού κύκλου στην Ισπανία.

Η πρόσφατη προϊστορία

Η Ισπανική Δημοκρατία εγκαθιδρύθηκε το 1978 μετά την ψήφιση του Συντάγματος, το οποίο οικοδομήθηκε πάνω σε δύο ισχυρά πολιτικά κόμματα: το Λαϊκό Κόμμα (PP) ως συντηρητική επιλογή, και το Ισπανικό Εργατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα (PSOE) ως σοσιαλδημοκρατική εναλλακτική. Αμφότερα τα κόμματα είχαν ισχυρή γείωση στο σύνολο της επικράτειας, κάλυπταν και τις πλειυρές του ιδεολογι-

κού κέντρου και περιστασιακά αντλούσαν υποστήριξη από εθνικιστικά κόμματα στην Καταλονία και τη Χώρα των Βάσκων για να διατηρήσουν σταθερή τη θέση τους.

Οι εκλογές του Νοεμβρίου 2011 επιβεβαίωσαν αυτή την τάση. Παρότι οι σειρήνες της κρίσης είχαν ήδη αρχίσει να ακούγονται στον ισπανικό πληθυσμό από τότε, και μετά από ένα πρωτοφανές κύμα κοινωνικών κινητοποιήσεων, οι συντηρητικοί πέτυχαν μία απόλυτη πλειοψηφία-ρεκόρ για τη δεξιά στην Ισπανία. Υπήρξε μία σαφής ανακατανομή ψήφων ανάμεσα στο PSOE και το PP, αλλήλ εάν αθροιστούν οι ψήφοι των δύο πλειοψηφικών κομμάτων, τα δύο κόμματα προσέληκυσαν 4 στις 5 ψήφους συνολικά. Ο ξεκάθαρος θρίαμβος του Μαριάνο Ραχόι οδήγησε σε μία τετραετία κατά την οποία ο ισπανός πρωθυπουργός χρησιμοποίησε την άνετη θέση του στο κοινοβούλιο για να προωθήσει ένα αυστηρό σχέδιο οικονομικών και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων δίχως να συμφωνήσει επ' αυτών με κανένα από τα υπόλοιπα κόμματα. Έτσι, αυτή την περίοδο η απουσία ενός ισχυρού ομολόγου, όπως το PSOE, κατέστησε ακόμη πιο εμφανή την πόλωση στο πολιτικό σύστημα και κλόνισε την εμπιστοσύνη των πολιτών στο αντιπροσωπευτικό σύστημα της δημοκρατίας.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΙΣΠΑΝΙΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ 2011 (ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ: 71,69%)

Πολιτικό Κόμμα	Γενικές Εκλογές 2011		
	Ψήφοι	%	Έδρες
PP	10.830.693	44,62	186
PSOE	6.973.880	28,73	110
Convergència i Unió	1.014.263	4,17	16
Izquierda Unida	1.680.810	6,92	11
Amaiur	333.628	1,37	7
UPyD	1.140.242	4,69	5
EAJ-PNV	323.517	1,33	5
ESQUERRA	256.393	1,05	3
BNG	183.279	0,75	2
CC-NC-PNC	143.550	0,59	2
Compromís	125.150	0,51	1
FAC	99.173	0,4	1
Geroa Bai	42.411	0,17	1
ΣΥΝΟΛΟ	24.590.557		350

Πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών-Ισπανική Κυβέρνηση (http://elecciones.mir.es/resultadosgenerales2011/99CG/DCG99999TO_L1.htm)

Το αποτέλεσμα των γενικών εκλογών του 2011 φαίνεται πως «πάγωσε» προσωρινά την κοινωνική δράση που είχε ενισχυθεί από τον Μάιο του 2011 και έπειτα. Οι «δημοκρατικές εξεγέρσεις» εκείνης της άνοιξης έταμαν εγκάρσια διαφορετικές παραδοσιακές διαιρετικές τομές (Sampedro / Lobera 2014), αλλά τα τελικά αποτελέσματα έδωσαν στο συντηρητικό κόμμα την πιο συμπαγή ιστορικά πλειοψηφία. Παρά ταύτα, η διαδικασία αποκρυστάλλωσης αυτών των κοινωνικών κινητοποιήσεων δεν είχε ακόμα ολοκληρωθεί –στην πραγματικότητα δεν είχε καν αρχίσει– καθώς δεν πρέπει να λησμονήσουμε ότι το κίνημα της 15ης Μαΐου και οι «Αγανακτισμένοι» είχαν θέσει στο στόχαστρό τους το σύνολο του πολιτικού και οικονομικού συστήματος. Οι άνθρωποι που κατασκήνωναν στις ισπανικές πλατείες στόχευαν σε ένα νέο σύστημα και μία νέου τύπου πολιτική σχέση ανάμεσα στους θεσμούς και τα άτομα, και όχι για λογαριασμό κάποιου συγκεκριμένου πολιτικού κόμματος. Μία διαδικασία από τα κάτω προς τα πάνω, η οποία βασίστηκε σε συνελεύσεις και στην άμεση συμμετοχή στη συλλογική λήψη αποφάσεων, δεν απολήγει εύκολα σε μία πολιτική εναλλακτική εντός του αντιπροσωπευτικού δημοκρατικού μοντέλου, όπως αυτό οικοδομήθηκε και εδραιώθηκε στην

Ισπανία από την περίοδο της δημοκρατικής μετάβασης μέχρι σήμερα.

Και ήταν μόλις τον Μάιο του 2014, τρία χρόνια μετά τις κοινωνικές διαμαρτυρίες, όταν εντοπίστηκε μία σημαντική αλλαγή στη συμπεριφορά των ψηφοφόρων. Οι περισσότερες μετρήσεις κοινής γνώμης δεν κατόρθωσαν να καταγράψουν τη ραγδαία ενίσχυση του Podemos, το οποίο πέτυχε μία αναπάντεχη εκπροσώπηση στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, παρότι είχε δημιουργηθεί μόνο λίγους μήνες πριν. Κανένα πολιτικό κόμμα και κανένα ΜΜΕ δεν μπόρεσε να προβλέψει τον αντίκτυπο αυτού του νέου σχηματισμού, ο οποίος κέρδισε το 8% των έγκυρων ψήφων.

Το Podemos συχνά θεωρείται ως ένα κόμμα-κίνημα (Kitschelt 2006· Subirats 2015), ωστόσο στην προεκλογική περίοδο αλλά και μετά τις ευρωεκλογές του 2014 μοιάζει να ακολουθήσε ορισμένες από τις πιο κλασικές και μάλλον συμβατικές κομματικές στρατηγικές. Μια καθαρή και ισχυρή μιντιακή ηγετική παρουσία, στο πρόσωπο του Πάμπλο Ιγκλέσιας, μια κάποια αμφισημία όσον αφορά τη στάση του κόμματος σε θέματα κομβικά στη δημόσια συζήτηση της Ισπανίας και ένας λόγος ενίοτε αντιφατικός όσον αφορά τις προτάσεις και τις πρωτοβουλίες του κόμματος

ΕΚΛΟΓΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ (ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ: 45,84%)

Πολιτικό Κόμμα	Εκλογές για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο 2014		
	Ψήφοι	%	Έδρες
PP	4.074.363	26,06	16
PSOE	3.596.324	23,01	14
Izquierda Plural	1.562.567	10,03	6
Podemos	1.245.948	7,98	5
UPyD	1.015.994	6,51	4
CEU	850.690	5,42	3
EPDD	629.071	4,01	2
Ciudadanos	495.114	3,16	2
LPD	324.534	2,08	1
Primavera Europea	299.884	1,92	1
VOX	244.929	1,57	0
Άλλα		8,22	0
ΣΥΝΟΛΟ	15.920.815	100	54

Πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών-Ισπανική Κυβέρνηση (<http://elecciones.mir.es/resultados2014/99PE/DPE99999TO.htm>)

– στοιχεία που φαίνεται ότι συνέβαλαν στην επιβράδυνση των υψηλών προσδοκιών που είχαν δημιουργηθεί μετά την εκπληκτική επιτυχία του 2014. Αυτές οι αντιφάσεις συνιστούν ένα διαρκές επιχείρημα στα χέρια των αντιπάλων του κόμματος με τις πορφυρές σημαίες, το οποίο βρίσκεται στο μικροσκόπιο όπως όλα τα κόμματα, αν όχι και κάτω από ισχυρότερους φακούς στον βαθμό που καλεί σε μια αναζωογόνηση της δημοκρατίας και προτάσσει μια πιο δίκαιη και ισότιμη κατανομή των πόρων.

Στην πραγματικότητα, ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του σημερινού πολιτικού συστήματος της Ισπανίας είναι η αστάθειά του, οι ταχείες και απότομες μετατοπίσεις της κοινής γνώμης, με μεγάλες διακυμάνσεις και για τα πιο παραδοσιακά κόμματα αλλιώς και για τους «νεοφερμένους». Τουλάχιστον τρία κόμματα με παρουσία εθνικής εμβέλειας (Unión Progreso y Democracia-UryD, Podemos και Ciudadanos) είδαν τα ποσοστά υποστήριξής τους να εκτοξεύονται αλλιώς και να κατακρημνίζονται στα τελευταία τέσσερα χρόνια της θητείας του Μαριάνο Ραχόι.

Όσον αφορά τους Podemos, η αναγκαιότητα μιας ενιαίας γραμμής του κόμματος στις τοπικές, τις περιφερειακές και τις εθνικές εκλογές, τους ανάγκασε να υιοθετήσουν μια ανοιχτή στρατηγική συμμαχιών στο πλαίσιο της οποίας πέτυχαν επιμέρους συμφωνίες σε συγκεκριμένα θέματα με διάφορες αριστερόστροφες συννομαδώσεις της Ισπανίας. Για άλλη μια φορά επιλέχθηκε ένας οριζόντιος συντονισμός και απορρίφθηκε η ενσωμάτωση όλων των επιμέρους συννομαδώσεων σε ένα ενιαίο επίπεδο. Οι επιδόσεις στις τρεις εκλογικές αναμετρήσεις που έγιναν εντός του 2015 ήταν μάλλον αντιφατικές, καθώς σε ορισμένες περιπτώσεις υποψήφιοι προσκείμενοι στο Podemos κατέκτησαν σημαντικές θέσεις στη νομοθετική και εκτελεστική εξουσία (οι σημαντικότερες και πλέον ορατές ήταν στον δήμο της Βαρκελώνης και στον δήμο της Μαδρίτης), αλλιώς την ίδια στιγμή άρχισαν να αναδύονται αποκλίσεις μέσα στο κόμμα, όπως είναι φυσικό και αναμενόμενο σε κάθε πολιτικό οργανισμό που αναπτύσσεται. Επιπλέον όμως, αυτές οι εκλογικές αναμετρήσεις ανέδειξαν και έναν νέο και ισχυρό ανταγωνιστή, τους Ciudadanos, οι οποίοι πέτυχαν σημαντικές επιδόσεις στο αυτόνομο κοινοβούλιο της Καταλωνίας, κλονίζοντας την άνετη και ισχυρή παρουσία του PP στις τάξεις των φιλελεύθερων και συντηρητικών ψηφοφόρων αλλιώς και διεκδικώντας την «ταμπέλα» του νέου κόμματος, ευθέως ανταγωνιστικά προς το Podemos.

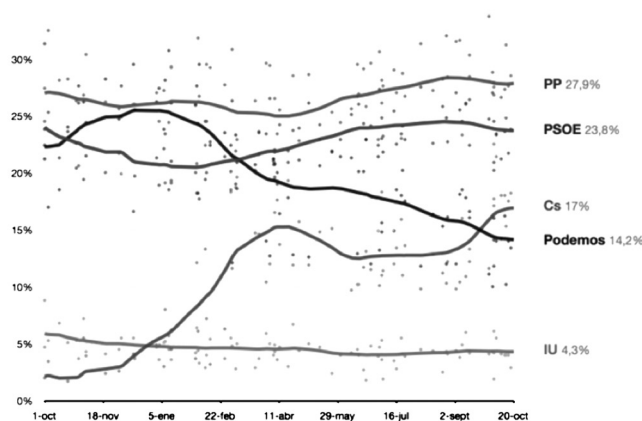
Δεξιά και αριστερά, παλιό και νέο... Τι θα φέρει το 2016;

Η κομματική ταύτιση των πολιτών παραδοσιακά θεμελιώθηκε σε ιδεολογικές βάσεις, στο φάσμα αριστερά-δεξιά. Το Podemos βρήκε διόδους πρόσβασης στην ισπανική πολιτική αρένα αρνούμενο να πάρει σαφή θέση σε αυτό τον

άξονα. Παρότι αυτή η απόφαση υπέστη σφοδρή κριτική από τους αντιπάλους του, και σε πολιτικό και σε μιντιακό επίπεδο, ωστόσο είναι σαφές ότι το Podemos κατάφερε με αυτόν τον τρόπο να φέρει νέο αέρα και να δώσει φωνή σε ανθρώπους που ένιωθαν όλο και μεγαλύτερη πολιτική απογοήτευση (Bouza 2011). Η βασική προτεραιότητα του κόμματος ήταν να εμφανιστεί ως πραγματική εναλλακτική απέναντι στα δύο κυρίαρχα κόμματα κατηγορώντας τα όχι μόνο για τη δραματική κατάσταση στο κοινωνικό επίπεδο αλλιώς και για τη διαφθορά που έχει εγκατασταθεί σχεδόν σε κάθε γωνιά του πολιτικού συστήματος. Έτσι, το Podemos ισχυρίστηκε ότι αποτελεί μια νέα πολιτική επιλογή, καθαρή από όλη τη φαιδρότητα που επισώρευσε η εξουσία από την εποχή της δημοκρατικής μετάβασης, και προέταξε ως αρετή του ότι αποτελεί μια πρωτοβουλία με ισχυρό πνευματικό υπόβαθρο και μακριά από το υπάρχον πολιτικό σύστημα.

Βέβαια, είναι διαρκώς παρών στην ακαδημαϊκή και στη δημόσια συζήτηση ο άξονας που συνδέει παλιές και νέες πολιτικές πρωτοβουλίες (Ignazi 1996). Και στις δύο πλευρές αυτού του άξονα μπορούμε εύκολα να εντοπίσουμε κοινές τάσεις, όπως η έντονη προσωποποίηση, η ισχυρή ηγεσία, η μιντιακή ορατότητα, η στενή ηγετική ομάδα που παίρνει τις αποφάσεις – ωστόσο, στοιχεία όπως η εγκαθίδρυση νέων διαδικασιών διαβούλευσης μέσα στα κόμματα, η ανοιχτότητα προς την άποψη όσων βρίσκονται κοντά αλλιώς όχι εντός του κόμματος, η χρήση νέων τεχνολογιών επικοινωνίας, είναι δείγματα μιας νέας προσέγγισης της πολιτικής. Όμως, κανένα κόμμα δεν μπορεί να μείνει «απρόσβλητο» από αυτές τις εξελίξεις για πολύ καιρό, κι έτσι τα περισσότερα προσπαθούν να προσαρμόσουν τον λόγο και την πρακτική τους στο πνεύμα της εποχής ώστε να εμφανίζονται ως ανανεωμένες εναλλακτικές πολιτικές προτάσεις.

ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ ΔΗΜΟΣΚΟΠΙΚΩΝ ΕΠΙΔΟΣΕΩΝ PP, PSOE, CIUDADANOS ΚΑΙ PODEMOS (2014-2015)

Πηγή: Llaneras (2015)

Πάντως, το Podemos ουδέποτε αυτοσυστήθηκε ως μια επιλογή ριζοσπαστικής αριστεράς. Βέβαια, οι δεσμοί του με τον ΣΥΡΙΖΑ ήταν δεδηλωμένοι, πριν, στη διάρκεια αλληλά και μετά την εκστρατεία για τις ευρωεκλογές του 2014. Σε προγραμματικό επίπεδο προτάσσει την αναδιανομή του πλούτου, την ανασύλωση του κοινωνικού κράτους, την κοινωνική δικαιοσύνη σε όλα τα επίπεδα. Είναι μια αριστερόστροφη επιλογή, η οποία όμως αρνείται να καταγραφεί ως τέτοια – σε αντίθεση με άλλες δυνάμεις που διατηρούν μια σαφή τοποθέτηση. Έτσι, η Izquierda Unida (Ενωμένη Αριστερά) διεκδικεί ανοιχτά τη θέση της ριζοσπαστικής αριστεράς στην Ισπανία, ενώ το Podemos τηρεί μια κάπως απροσδιόριστη στάση, υιοθετώντας αριστερόστροφη ρητορική αλληλά προσπαθώντας να παίξει μπάλα στο κέντρο του γηπέδου. Σε ποιο βαθμό αυτή η τοποθέτηση θα αποδώσει καρπούς, θα κερδίσει δηλαδή ψηφοφόρους και από τις δύο πλευρές του ιδεολογικού φάσματος, αποτελεί ένα από τα μείζονα ερωτήματα όσον αφορά το Podemos.

Άραγε οι εκλογές του Δεκεμβρίου θα σημάνουν το τέλος του δικομματικού συστήματος στην Ισπανία; Οι δημοσκοπικοί περνούν δύσκολες αλληλά και ενδιαφέρουσες ώρες, καθώς επιχειρούν μέσα από τις έρευνες κοινής γνώμης να εντοπίσουν τις στάσεις που διαμορφώνονται. Ωστόσο, κατά γενικό κανόνα οι δημοσκοπήσεις δύσκολα αντέχουν στη σύγκριση με τα πραγματικά τελικά αποτελέσματα των εκλογών. Μόνο παρατηρώντας σωρευτικά όλες τις δημοσκοπήσεις μπορεί κανείς να αποκτήσει μια καλύτερη εικόνα των τάσεων και να εντοπίσει τις πιο καθοριστικές.

Προς το παρόν, όλες οι έρευνες δείχνουν ότι οι συντηρητικοί παραμένουν το πρώτο σε ψήφους κόμμα. Ωστόσο, η υποστήριξη προς το PP θα είναι σημαντικά μειωμένη. Στο μεταξύ οι σοσιαλδημοκράτες μοιάζουν να διατηρούν τη θέση τους, χωρίς όμως να έχουν και καμιά ρεαλιστική προοπτική νίκης στις εκλογές. Η «εισβολή» των Ciudadanos στην πολιτική σκηνή, και δη σε εθνικό επίπεδο, αποδεικνύεται παράγοντας ανησυχίας για την ηγεσία του Podemos και απειλή για την προσπάθειά του να γίνει ένα ανανεωμένο πολιτικό κίνημα, καθώς η παλιά ιδεολογική διαιρετική τομή ενδέχεται να αναδειχθεί και πάλι, αναπαράγοντας παλιά σχήματα, τώρα όμως με τέσσερις ή και πέντε παίκτες στο προσκήνιο.

Σε αυτή τη διαδικασία, Podemos και Izquierda Unida έχουν ήδη ανακοινώσει την ξεχωριστή τους κάθοδο στις εκλογές, και έτσι οι πιθανότητες να συγκλίνουν οι δύο σημαντικότερες δυνάμεις του αριστερού πολιτικού φάσματος μειώνονται και μαζί η συνοδική δυναμική τους, εξαιτίας και του εκλογικού συστήματος. Κάθε νέος πολιτικός σχηματισμός εθνικής εμβέλειας στην Ισπανία διατυπώνει το κλασικό αίτημα για αλληλαγία του εκλογικού νόμου, ο οποίος επιβάλλει μια προβληματική και άνιση αναλογικότητα ανάμεσα στις διαφορετικές περιφέρειες. Περιοχές με μικρότερο

πληθυσμό έχουν αναλογικά μεγαλύτερη κοινοβουλευτική εκπροσώπηση, απόκλιση που κυρίως ευνοεί τις συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις (Penadés / Santiuste 2013). Και επίσης, όσο και εάν αυτό το ζήτημα μοιάζει ξένο προς την προβληματική του παρόντος κειμένου, η ανοιχτή σύγκρουση ανάμεσα στην ισπανική και την καταλωνική κυβέρνηση όσον αφορά το εθνικό status quo είναι άλλος ένας άγνωστος x στη δύσκολη πολιτική εξίσωση των επερχόμενων εκλογών, ιδίως εάν σκεφτούμε την ισχυρή παρουσία των εθνικιστικών δυνάμεων στο ισπανικό κοινοβούλιο.

Η προοπτική μιας αριστερόστροφης πλειοψηφίας εξαρτάται κατά βάση από το ενδεχόμενο συμφωνιών ανάμεσα στο PSOE, το Podemos και την Izquierda Unida, ενώ η άλλη φυσική επιλογή θα ήταν ένας συνασπισμός μεταξύ PP και Ciudadanos. Ωστόσο, εάν δει κανείς τις διαπραγματεύσεις στο τοπικό και περιφερειακό επίπεδο στις εκλογικές αναμετρήσεις του 2015, το μόνο βέβαιο είναι ότι υπάρχουν πάρα πολλές διαφορετικές επιλογές, πάρα πολλές δυνατές εναλλακτικές, έτσι που οι εκλογές γίνονται ένας δυσεπίλυτος γρίφος.

Μτφρ. Κώστας Ελευθερίου / Γιάννης Μπαλαμπανίδης

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Σ.τ.μ.: Το παρόν άρθρο γράφτηκε ειδικά για τα *Σύγχρονα Θέματα*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Bouza, Fermín (2011), «La agenda pública en el Reino de España», *Papeles de relaciones ecosociales y cambio global* 116, σ. 161-168.
- Ignazi, Piero (1996), «The Crisis of Parties and the Rise of New Political Parties», *Party Politics* 2/4, σ. 549-566.
- Kitschelt, Herbert (2006), «Movement Parties», στο Richard S. Katz / William Crotty (επιμ.), *Handbook of Party Politics*, Sage, Λονδίνο, σ. 278-290.
- Llaneras, Kiko (2015, 25.10), «Promedio de encuestas #20D (actualizado hoy): PP 27,9% PSOE 23,8% Cs 17,0% Pods 14,2% IU 4,3%», <https://twitter.com/kikollan>.
- Lobera, Josep (2015), «De movimientos a partidos. La cristalización electoral de la protesta», *Revista Española de Sociología* 24, σ. 97-105.
- Penadés, Alberto / Santiuste, Salvador (2013), «La desigualdad en el sistema electoral español y el premio a la localización del voto», *Revista Española de Ciencia Política* 32, σ. 89-116.
- Sampedro, Víctor / Lobera, Josep (2014), «The Spanish 15-M Movement: a Consensual Dissent?», *Journal of Spanish Cultural Studies* 15/1, σ. 68-80.
- Subirats, Joan (2015), «Todo se mueve. Acción colectiva, acción conectiva. Movimientos, partidos e instituciones», *Revista Española de Sociología* 24, σ. 123-131.